

הקדמה

'מורה הנבוכים' הוא בלי ספק אחד הספרים המרכזיים להבנת יסודות אמונת ישראל. מאז כתב הרמב"ם את ספרו קשה לתאר את ההגות היהודית בלעדיו. בד בבד עם עיסוקי המקצועי כפיסיקאי, אני עסוק בשנים האחרונות בעיון בהגות היהודית, הן הקדומה והן המודרנית. מקריאה בכתביו של פרופ' ישעיהו ליבוביץ' התרשמתי, כי לטענתו משנתו מבוססת על 'מורה הנבוכים' של הרמב"ם. התרשמות זו איתגרה אותי לבחון ברצינות את טענתו. תוך כדי צעידה בדרך הארוכה שהחלטתי ללכת בה, נחשף בפניי עולם רחב מימדים של ספרות מחקר בנושא משנת הרמב"ם בכלל, ו'מורה הנבוכים' בפרט. איני מסתיר את מסקנתי: לדעתי, הן פרופ' ליבוביץ' והן הסיעה המרכזית בספרות המחקר טועים בניתוחם את הרמב"ם. יש בשיטתם נקודת תורפה עיקרית וחריפה, שהקורא יתוודע אליה תוך כדי קריאה בספר זה.

במהלך החקירה והחיפוש במטרה לדעת עם מי האמת, התגלו לי תובנות חדשות. חשתי מרותק ומהופנט מדמותו ומשיטתו של רבינו בכל ספריו, בחיבוריו, באגרותיו ובתשובותיו, והרגשתי רצון עז לשתף לומדים אחרים, גם את אלה הניגשים ל'מורה' ללא כל ידע מוקדם, בתהליך המרתק שעברתי. אני תפילה כי אכן כיוונתי לדעת רבינו בהבנת יסודות האמונה.

תודות

אפתח בתודה לריבונו של עולם. אילו פי מלא שירה כים ושפתיי שבח כמרחבי רקיע, אין אני מספיק להודות לך ה' אלוהי ואלוהי אבותי.

ברצוני להודות לשיבת הר ברכה ולרמי"ם שלימדו אותי בשנים בהן הייתי חוסה תחת אהלה של תורה. אתכבד להזכיר את הרב זאב סולטנוביץ' שליט"א, הרב יעקב חביב, הרב גור גלון, הרב בועז הוטרר והרב יזהר אשור. ישיבת הר ברכה גידלה וטיפחה אותי במשך ו' שנים באופן ישיר ואף לאחר מכן בתוכנית ה'שילובים'. איני מצליח לדמיין את עצמי במסלול אחר בחיים. ישיבת הר ברכה מתאפיינת בהמון תכונות חשובות, אך התכונה העיקרית שמאפיינת את הישיבה היא החינוך להטמעת הדגשים החשובים בחיים. מתוך כך אני רוצה להודות למנהל הישיבה, חברי ר' יעקב וינברגר שטרח, עמל ושקד בחריצות על מלאכת הוצאת הספר. לקראת ההוצאה עצמה, ברצוני להודות לנחמה רוזנשטיין שהיתה אחראית על האיור של הכריכה, ולר' יוסי בן שחר המתגורר בעיר העתיקה, שטרח בשקידה רבה ובעין טובה על מלאכת העיצוב והעימוד של הספר.

הרבה אנשים טובים היו מעורבים במהלך הכתיבה. עקיבא ויטקין, חבר יקר, היה המנוע הראשוני של כל הפרוייקט. בלעדיו, כנראה, לא הייתי כותב. שני חברים יקרים נוספים, יוסי דגן ומתן דנינו, עזרו רבות בשיחות שונות ובדיון על נושאים שונים בספר. יוסי השקיע בפרוייקט הזה זמן רב בחברותא ביחד על טיוטות שונות של הספר ומתן היה אוזן קשבת למסקנות רבות שונות במהלך הכתיבה. בעיניהם החדות ובביקורות המעמיקות שלהם תרמו רבות, וחלק גדול מהערותיהם משובצות בספר בעילום שם.

ברצוני גם להודות למי שעבר על פרקים שונים בספר, השקיע מזמנו והעיר הערותיו. הרב דוד וייצ'נר, חברי לספסל הישיבה, שבעז"ה עוד יצא שמו בישראל בחריפותו, בקיאותו וכנותו, הספיק לעבור על יותר מחצי ספר, העיר הערות רבות, את חלקן שיבצתי בשמו. הרב יוחאי מקבילי, ראש המפעל להוצאת כתבי הרמב"ם מחדש, פינה מזמנו העמוס ועבר על ההקדמה ועל הפרק העוסק בתחיית המתים והעיר הערותיו. יהונתן קרני עודדני מרגע ששמע על החיבור, קרא את רוב הספר, ודן איתי רבות בסוגיית 'הסיבה השביעית', אחת הסוגיות המרכזיות של ספר זה. הרב אייל משה, ר"מ בישיבת הר ברכה, קרא חלק נכבד של החיבור והעיר הערותיו. את הרב יצחק נתנאל, ר"מ במכינה הקדם צבאית בנוקדים, פגשתי בבית הכנסת שבבא"פ אליקים לקראת סיום עריכת הספר. הרב יצחק תמך, עודד ובעיקר עזר לתקן, ללטש ולהביא מקורות לפרק על משנתו של הראי"ה קוק. תודה נוספת לרב יגאל ללום, שאזכור לו חסד נעורים. אצלו התחלתי ללמוד מורה נבוכים לפני 13 שנה, אף הוא עודד, תמך והעיר הערותיו. לבסוף, ארצה להודות לשני אנשים נוספים: הרב נפתלי בר אילן שליט"א, נינו של הנצי"ב ומחבר סדרת הספרים "משטר ומדינה בישראל על פי התורה". הרב בר אילן היה הרב שלי ושל משפחתי, שנים רבות לפני שנולדתי, ליווה אותי כל חיי עד כניסתי לישיבה, אף הוא שמח ותמך מאוד משעה ששמע על החיבור והעיר הערות רבות וחשובות. ולא לעד סלה, חבר יקר מאוד, תמך מרגע ששמע על כתיבת החיבור והעיר הערותיו.

בנוסף, ברצוני להודות אישית לרב יצחק שילת שליט"א, ראש ישיבת מעלה אדומים, ומוציא לאור של כתבים ופירושים רבים של משנת הרמב"ם הנלמדים רבות בבתי המדרש. הרב שילת היה מהראשונים ששמע על החיבור, עודד אותי בתשובותיו, הסכים לפגוש אותי לשיחה חמה על המסקנות השונות שהגעתי אליהן, עזר לי בניסוח ההקדמה ולבקשתי טרח לכתוב מכתב הסכמה לחיבור.

לסיום, ברצוני להודות באופן אישי יותר לשלושה מעגלים שונים:

מ"ר הרב אליעזר מלמד שליט"א הוא האישיות שכנראה השפיעה עלי יותר מכל אדם אחר במסלול חיי, הרב תמך בי רבות, גידל וביגר אותי להיות מי שאני כיום. כאשר הבאתי לידיעתו את החיבור עצמו, עודד אותי ותמך בי להוציאו, ואף הסכים לכתוב דברי פתיחה לספר. הרב יונדב זר, הר"מ שלי משיעור א', הכניס אותי לעולמה של ישיבת הר ברכה, השקיע שעות רבות בקריאה של כל החיבור, בעריכת התוכן של הספר, ובעצות טובות בתיקוני לשון וסגנון; אין להשוות כלל את איכות החיבור לפני עריכתו ואחריו. הערותיו הוספו בדרך כלל בעילום השם ולעתים בציון השם. הרב אבינח ברנר, הר"מ שלי משיעור ב', עם השנים הפכנו לחברים טובים. במהלך כל השנים האלה, באופן עקבי תמך בי ועודד אותי בתוספת השקעה מזמנו האישי לכל יצירה שעלתה בדעתי. היה הראשון שהתוודע לעצם כתיבת החיבור, ביחד למדנו את חציו של חלק ב' ב'מורה'. בנוסף העיר הערות רבות ומחכימות על ההקדמה, המבוא, רובו של הפרק הראשון על תורת הבריאה וכן מקורות לחלק העוסק במסקנותיו של הראי"ה קוק. בלעדיו, לא הייתי מגיע למי שאני כיום. אף הערותיו של הרב אבינח נכנסו לספר בעילום שם.

לפני יותר מעשר שנים נקשרה נשמתי בנשמת משפחה יקרה וחמה, רפי ואביבה קיים, ובניהם: שלו קיים, המשמש כיום מזכיר היישוב של הר ברכה, והרב מאור קיים, ר"מ בישיבת הר ברכה, מוציא לאור את ספרי ההרחבות של 'פניני הלכה'. משפחת קיים עלתה ארצה מארצות הברית בשנת התשנ"ו וקבעו את מושבותם בירושלים עיה"ק. איני מצליח לדמיין את חיי לולא המפגש עם משפחה יקרה זו.

המעגל האחרון הוא המעגל של שתי הנשים הקרובות ביותר אלי. אמא שלי היקרה, יוכבד ויסמן, גידלה אותי ואת אחי בעשר אצבעותיה. בעבודה ובעמל קשים ומפרכים דאגה לאורך כל הדרך, עד היום הזה ממש, שלא נרגיש בשום חוסר בחיים הן גופני והן נפשי, ועד היותי בן 14 אף השגיחה וטיפלה גם בסבתי ז"ל. אמא, מורה ללשון במקצועה, מזה 45 שנה, תמיד עבדה במקומות 'פחות יוקרתיים' בהם הייתה צריכה להשקיע רבות על מנת לעזור ולתמוך באוכלוסייה 'חלשה' הזקוקה לזה ולתמוך בה. מתוך כך אמא הסכימה להיות אחראית על העריכה הלשונית של חיבור זה, ישבה שעות רבות והגיהה את כל הספר מתחילתו ועד סופו.

אחרונה חביבה, אשתי האהובה. לפני שמונה שנים וחצי נכנסתי לבית חמי וחמותי היקרים ר' יצחק ורונית גוטויליג אשר תומכים בנו ועוזרים לנו פיזית ונפשית גם יחד. יהודית, בתם ואשתי, היתה שותפה מלאה בכתיבת הספר לאורך כל הדרך, שעות רבות לאינספור שמעה את התלבטויותי בכל מה שקשור לכתיבת החיבור, ותמיד תמכה,

עודדה והמריצה. שנזכה להמשיך בשותפות מלאה בגידול ילדינו לדרך ארץ אשר קדמה לתורה, ומתוך כך לחיים של תורה כנים ואמיתיים.

אני מקדיש ספר זה לעילוי נשמת אבי יוסף ברוך ויסמן ז"ל אשר נפטר לפני כשנתיים ביו"ט ראשון של סוכות, ט"ו בתשרי, התשע"ה. ולעילוי נשמת סבתי ברטה ברכה ביסטריצר ז"ל אשר נפטרה בי' בתמוז התשנ"ט.

חיים ויסמן

הר ברכה

מבוא

הספר שלפנינו עוסק בשלושה נושאים מרכזיים במורה נבוכים לרמב"ם: בריאה, נבואה והשגחה – שלוש הסוגיות המרכזיות העוסקות בקשר שבין האדם לאלוהים. ההתמקדות בספר זה היא בניסיון להבין את השקפת הרמב"ם בפרוטרוט מתוך עיון במה שהוא כתב במורה נבוכים תוך כדי התייחסות גם לשאר חיבוריו ופרשניו. אינספור פרשנים השליכו על הרמב"ם דעות שונות, הן מתוך בית המדרש – במטרה להתאים את דעת הרמב"ם להשקפות חכמים יהודיים שונים או למה שמפורסם בתור דעת חז"ל, והן מתוך עולם המחקר – במטרה להתאים את דעת הרמב"ם למה שאנו מעריכים כיום כדעות הפילוסופים היוונים והערבים וכיוצ"ב. מגמת החיבור שלפניכם היא לנסות להבין מהי דעת הרמב"ם כפי שהוא הציג אותה ותו לא. התייחסות להשוואות השונות תובא כאן רק אם היא תעזור לנו להבין טוב יותר את דעת הרמב"ם.

אינני מקל ראש בחיבורים הרבים ובשלל הפרשנויות שחוברו הן בבית המדרש והן באקדמיה המנסים להבין את דעת הרמב"ם ביחס לאריסטו או ביחס לריה"ל, בנושאים רבים מספור, למשל העקרונות המדיניים במשנת הרמב"ם, בעית מקריות המציאות בפילוסופיית הרמב"ם, ועוד. אני חושב שזוהי מלאכה חשובה ביותר. לטעמי, קיים צורך בסיסי הרבה יותר: להבהיר כיצד הרמב"ם עצמו ראה את הדברים ולנסות לפרש את דעתו תוך מיעוט בדעות קדומות ככל האפשר. זאת גם אחת הסיבות שספר זה רווי בציטוטים: לוודא עד כמה שאפשר שאכן אנחנו מכוונים לדעת הרמב"ם ולא ההיפך, כלומר שאין אנו מתאימים את דעת הרמב"ם להשקפתנו. רווח נוסף שאנחנו מקבלים מהבאת ציטוטים הוא היכולת לדייק מתוך מילותיו של הרמב"ם עצמו ולאפשר גם לקורא להשוות את הבנתו לפרשנותי, ובמידת הצורך אף לחלוק עלי. כך אנחנו מרוויחים דיון ענייני, ולא בונים מגדלים של תיאוריות חסרי כל בסיס על פי שגיונותינו. אמנם, גם אני, במקומות מסויימים, מצאתי את עצמי מנסה להבהיר השלכות שונות הנובעות מתוך מה שהרמב"ם לא התייחס בפירוש, הן בהערות מסויימות שהוספתי, או בפרקים שונים בנספחים השונים. אולם לא זוהי מגמת הספר, ניסיתי להבהיר בכל מקום מה ניתן להסיק מתוך כתבי הרמב"ם בפירוש ומהי פרשנות נרחבת שנובעת מתוך מה שלמדנו¹.

1. ניתן לפרש את שתי הפסקאות הנ"ל בתור הצהרה נאיבית על אובייקטיביות ועל חוסר אפולוגטיות בביאור משנתו של הרמב"ם. אין לי ספק כי בכל פירוש של מחבר מסוים אנחנו חייבים לנוע בין שני קטבים סותרים. בהקשר של מורה נבוכים: בקוטב אחד, מועלית הטענה

ארצה לפרוש כמה נקודות נוספות הקיימות בחיבור שלפניכם:

אני מאמין שבכל סוגיה נלמדת יש להימנע ככל האפשר משלילת טענות מסיבות לא ענייניות. אם יש טענה טובה וראויה לבחינה, מן הראוי לחקור ולבחון אותה, ולבדוק היכן נמצאת ההסכמה והיכן המחלוקת. השתדלתי ככל יכולתי להביא כל טענה חשובה שהצלחתי למצוא הן בספרות בית המדרש והן בספרות המחקר, תוך בחינת גופן של טענות – עם מה אני מסכים ובמה אני חושב שישנה טעות \ פרשנות יתר וכיוצ"ב. על אף מאמצי להציג כל טענה, במקום שזה היה אפשרי, כפי שהיה מציג אותה בעל הדעה איני חושב כי בכל מקום הצלחתי להציג אותה בצורה עניינית ו"יבשה", אינני מסוגל לכך, שכן אני רואה חובה ספרותית להוסיף לחלוחית פה ושם. לכן, גם אם אטען טענות לא ענייניות השתדלתי מאוד שיהיו תמיד מונחות לצד טענות לגופם של דברים. בקשתי הגדולה לדון אותי לכף זכות, ואם מוצאים טענה חשובה שלא קיבלה התייחסות בחיבור זה בנושאים המדוברים, אין זאת בשל התעלמותי באופן מכוון ממנה אלא בשל קוצר דעתי להשיגה. אמרת הרמב"ם "שמע האמת ממי שאמרה" הייתה נר לרגליי לאורך כל לימודי במורה נבוכים.

הנקודה השנייה היא הקושי הגדול הניצב בפני הלומד היום להתמודד עם שפתו של המורה נבוכים. אמנם זכינו שבשפה העברית נכתבו שני תרגומים מצויינים: תרגומו המדוקדק של הרב יוסף קאפח ותרגומו הקולח של פרופ' מיכאל שוורץ, ועדיין שפת הרמב"ם קשה. סיפורים רבים שמעתי על אנשים שהתחילו ללמוד מורה נבוכים והתייאשו באמצע. על מנת לנסות להידרש לבעיה זו ולו במעט, וכן עקב כך שמצאתי חשיבות רבה להבין את תמונת העולם שעמדה בפני הרמב"ם וע"י כך לפרש דבריו באופן היותר מכוון, הוספתי נספח בשם "הפיזיקה והמטה פיזיקה בשיטת הרמב"ם", שם הבאתי ביאור קצר למושגים הבסיסיים ביותר במורה הנבוכים כגון: חומר וצורה, גלגלים, שכלים נבדלים, וכיוצ"ב. אם בתרגום עסקינן, ברירת המחדל של ציטוט

כי רק מחבר אשר יודע ערבית וכן כל כתבי אריסטו, אפלטון, אלפאראבי ושאר הפילוסופים היוונים והערבים מצויים באמתתו, הוא היחיד שיכול לכוון באמת לדעת הרמב"ם. מהצד השני, ניתן לבוא ולטעון כנגד אותו אדם אשר ניחן בכל הידע הנ"ל, מהיכן אתה שואב את הודאות כי ההבנה שלך את תורת אריסטו תואמת את הבנתו של הרמב"ם אותו? וכי כל חוויתו, מחשבותיו ורעיונותיו של הרמב"ם פרושים לפניך, כך שאתה יכול להכריז כי זוהי אכן הדעה האמיתית של הרמב"ם? אשר על כן, וכדי לקיים 'אשר תאחז בזה וגם מזה אל תנח ידך', השתדלתי לבחור מסלול אשר שאיפה שלו היא מחד הקשבה עמוקה לאותם חוקרים ומפרשים אשר טוענים לכתר הבנת משנת הרמב"ם בזכות כשרונותיהם המיוחדים, ומאידך הטלת ספק והבאת פרשנות אלטרנטיבית בכל מקום שהצלחתי למצוא. בכך אני מקווה כי הצלחתי לצמצם למינימום האפשרי בעיני את מרחב הסובייקטיביות והאפולוגטיות הקיימים בהכרח בכל פרשנות שהיא.

ממורה נבוכים בספר זה היא מתרגומו של פרופ' מיכאל שוורץ בשל שפתו הקולחת המתאימה לימינו, אך במהלך הלימוד אי אפשר היה שלא לעיין בתרגומים נוספים כמובן, ובמקומות שראיתי לנכון ביארתי בספר זה את ההבדלים ביניהם.

לא אכחד כי היו לבטים רבים בעניין כתיבת פירוש על מורה נבוכים, ובכך להפר את שבועתו של הרמב"ם בפתיחה שלא לפרש את ספרו במה שלא בואר לפניו. אחד הגורמים המרכזיים לכתיבת הספר הוא המציאות העגומה כי ספר מורה נבוכים הוא כנראה הספר הנחקר ביותר מימי הביניים בעולם האקדמיה מחד, ומאיך 'מוזנח' המורה בארון הספרים בבית המדרש². מדובר בקוטביות בלתי נתפסת בין העיסוק בכתיבו ההלכתיים של הרמב"ם שהם נר לרגלינו בכל צעד ושעל בלימוד כל סוגייה לעומת מיעוט העיסוק בספר מורה הנבוכים שהוא פרי עטו המסודר האחרון. אשר להפרת השבועה - אף אני, כפי שכתב הרמב"ם עצמו "הסתמכתי על שתי הנחות: האחת מה שאמרו (חז"ל) על מעין עניין זה: עת לעשות לה' [הפרו תורתך]. השנייה מה שאמרו: וכל מעשיך יהיו לשם שמים".

אמנם, בשל הרצון לשמור על ספר באורך סביר, בחרתי להתמקד אך ורק בשלוש סוגיות: בריאה, נבואה והשגחה³. העיסוק בכל סוגיה חולק לשניים: א. עיון במורה הנבוכים. ב. עיון במפרשי זמנינו. בחיבור זה מורגש ביותר החסר בפירוש לפסוקי התורה, הנביאים והכתובים אשר מורה נבוכים כולו שואף להסבירם וזאת מטרתו (ראו, ח"ב, פ"ב). הטעם לכך הוא העובדה כי פרשנותו של הרמב"ם לפסוקי הבריאה לדוגמא, ידרוש כנראה חיבור שלם בפני עצמו, וכיוצא בפרשנותו לנבואות השונות. העדפתי להתמקד במה שאני רואה לנחוץ ביותר בימינו – הביאור העקרוני ליסודות האמונה במשנת הרמב"ם.

מספר חיבורים נכתבו על מורה נבוכים בשנים האחרונות. יהודה אבן שמואל כתב פירוש ומבואות כמעט לכל המורה. אמנם לא זכה לסיים עבודתו ולבאר את החלק

2. ראו דבריו של הרב רבינוביץ' (רבינוביץ', תשע"ה, עמ' 145, דגש במקור) "המגמה הנפוצה בחברה הדתית כיום היא להתמקד בלימוד משנתם של הוגים פחות רציונליים, או כאלו שהגותם מבוססת על תורת הסוד. הזנחת ההגות הרציונלית בכלל והגותו של הרמב"ם בפרט – היא תקלה אומללה. נראה שלא מופרז לומר, שהרמב"ם הוא הוגה הדעות הגדול ביותר שקם בעם ישראל... הסתרת חשיבתו של הרמב"ם מבני הדור – היא עוולה חמורה מאוד. זו אינה פגיעה ברמב"ם, אלא בצעירים, שאינם חשופים לכך שמחשבת התורה צריכה להיות לא רק מחשבה מושכת ומאירה, אלא גם מחשבה בהירה, ובעיקר – כזאת שאפשר לתפוש אותה בשכל ישר, שאינה מתחבאת בתוך סודות שאף אחד אינו יכול לפתור אותם...". ועוד מאריך ע"ש.

3. צירפתי גם שני דיונים קצרים בנספחים בעניין אחדות שכל-משכיל-מושכל וטעמי המצוות.

בנושא ההשגחה, הסוגיה הקריטית ביותר, לדעתי, במשנתו של הרמב"ם. הספר 'מנופת צוף' שכתב רבה של נוה צוף – הרב יהונתן שמחה בלס מתאים, לדעתי, לקורא המצוי כבר בכל נבכיו של המורה. ספרו עוסק רבות בהשלכות השונות הנובעות מעמדתו של הרמב"ם ובהשוואות לגישות שונות, בעוד אני, כפי שתיארתי בתחילת מבוא זה, מעוניין בדיון בסיסי הרבה יותר- להבין מה הרמב"ם טוען. לאחרונה יצא ספר של מיכה גודמן 'סודותיו של מורה הנבוכים'. סגנונו מיוחד וכתבתו יפה, בהירה וקולחת. אמנם, יש לי ביקורת עניינית רבה אשר מפורטת בספר עצמו, באופן כללי חסר היה לי דיוק ודקדוק בלשונו של הרמב"ם. במהלך העריכה של הספר, התוודעתי לעבודה שבעז"ה יזכה להוציא הרב יוחאי מקבילי בהוצאת תרגום חדש ובהבאת ביאור לכל מורה נבוכים. הייחודיות בחיבור שמונח לפניכם בעצם פירושו של המורה מצוי בשאיפה להציג לקורא את ההתלבטויות, הדילמות והדיון בשקיפות ובכנות. באופן כזה אפילו אם הקורא לא יסכים עם מסקנות החיבור, בכל זאת אני מקווה כי החיבור יהיה לו לעזר לגיבוש מסקנותיו שלו.

המפרשים המסורתיים הקדומים, האברבנאל, הנרבוני, האפודי, שם טוב, וכיוצ"ב, הובאו במידת הצורך בפנים הספר.

על מנת להקל על הקורא בעיון בספר הוספתי את רוב המסקנות שהגעתי אליהם בסוגיות החשובות בסוף הספר. כמו כן הוספתי שני מפתחות: האחד מפתח אישים מרכזיים בדורות האחרונים, והשני מפתח למורה נבוכים עצמו. את רשימת המקורות המפורטת ניתן למצוא בסוף הספר.

ארצה לסיים את המבוא בתיאור הגישות השונות לקריאה של מורה הנבוכים ובביאור המתודה שהשתמשי בספר זה⁴.

4. הערות טכניות נוספות:

- א. כאמור, רוב הציטוטים בספר זה מתרגמו של פרופ' שוורץ (מימון), מורה נבוכים לרבנו משה בן מימון, (תשס"ג). סוגריים מרובעים מעידים על השלמה של שוורץ עצמו או השלמת פסוק מן המקרא שהרמב"ם מביא בצורה מקוטעת. שוורץ מציין כי לרוב ציין הרמב"ם "וגו", תוך כדי שהוא מתכוון לפסוק בשלמותו "הוא הניח שקוראיו יודעים את הפסוקים בעל פה. היום רבים הקוראים שאינם מצטיינים בכך". וסוגריים עגולים "מציינים דברים המובנים מן המקור אך אינם מפורשים". למהדורות נוספות המצויינות כאן ראו: מהדורת הרב קאפח (מימון, מורה הנבוכים, תשס"ה) ולמהדורת יהודה אבן שמואל (מימון, מורה נבוכים להרמב"ם, תשס"ה).
- ב. ברירת המחל של ציטוטים ממשנה תורה מהוצאת 'אור וישועה' בעריכתו של הרב יוחאי מקבילי (מימון, משנה תורה, תשס"ט) וציטוטים מההקדמות ומאגרות

שתי גישות מרכזיות לקריאה של מורה הנבוכים:

בפתיחה לספר, מציג הרמב"ם שתי סתירות הקיימות בספרו⁵. נשברו קולמוסין כיצד יש להבין את "הסיבה השביעית": "הסיבה השביעית היא הכרח לדון בדברים עמוקים מאוד אשר יש להסתיר חלק מענייניהם ולגלות חלק. לפעמים יש הכרח, על סמך אמירה מסוימת, לדון בעניינים אלה בדרך של קביעת הנחה מוקדמת כלשהי, ובמקום אחר יש הכרח לדון בהם בדרך של קביעת הנחה מוקדמת סותרת לזו. ראוי שההמון לא ירגיש בשום אופן בנקודת הסתירה ביניהם. יש שהמחבר נוקט בכל תחבולה כדי להסתיר זאת". נכנה את שתי הגישות שיובאו לקמן: הגישה המסורתית והגישה האיזוטריית⁶.

הגישה המסורתית, מפרשת את הסיבה השביעית באופן מינימלי מאוד: לעיתים אנחנו דנים בסוגיות עמוקות מאוד, ובסוגיות אלה אי אפשר לפרט את כל מה שאנחנו חושבים ומכירים. לפעמים יש הכרח לדון במקום אחד באותן סוגיות בהנחת יסוד מסוימת, ובמקום אחר נדון באותה סוגיה בהנחת יסוד אחרת. **מניע הסתירה, אם כן, הוא דיון ולא הסתרה**, אם הדיון לא היה מורכב לא היו סתירות. בנוסף, אסור שההמון יכיר בכך כיוון שהוא לא יהיה מסוגל להכיל סתירה מהסוג הזה. מדוע? לדעת הרב קאפח (שם) "שאם ירגישו את מקום הסתירה שבהם עלולים להבין את הכוונה בטרם ית או ללא ההקדמות הלמודיות הדרושות". יאיר לורברבוים (לורברבוים, תש"ס)

ממהדורותיו של הרב שילת [(מימון, הקדמות הרמב"ם למשנה, תשנ"ו), (מימון, איגרות הרמב"ם, תשנ"ה)].

ג. לא הוספתי ציטוטים בשפה האנגלית כיוון שהערכתי כי ציטוטים כאלה עלולים להלאות את רוב קהל היעד של ספר זה.

ד. ציטוטים מנוקדים מהתנ"ך נלקחו מפרוייקט השו"ת של בר אילן, באישורם, ועל כך תודה.

ה. ציטוטים רבים היו משיחותיו של ישעיהו ליבוביץ' על מורה נבוכים שנעזרתי בו רבות להגדרות השונות. השיחות מפורטות כדיון של קבוצת חברים, שאלה או אמירה של אחד החברים מודגשת, ותשובתו של ליבוביץ' בכתב רגיל. ספריו שיצאו עד היום מחולקים לשלושה נושאים: נבואה (ליבוביץ', 1997), השגחה (ליבוביץ_א, 2003) וטעמי המצוות (ליבוביץ_ב, 2003), וכך אציין אותם במהלך הספר למקורות מדויקים ראו רשימת מקורות בסוף הספר.

5. הרמב"ם מפרט שבעה סתירות שקיימות בספרים שונים (כולל המשנה ותלמוד לדוגמא). בספרו שלו הוא כותב שישנן שתי סתירות מתוך אותן שבעה שהוא מציג: הסיבה החמישית והסיבה השביעית. הרב קאפח בהע' 28 (פתיחה למו"נ) מציג נוסחה שבה הרמב"ם מכליל סתירה נוספת את הסתירה השישית, וראו בנספח להתייחסות בעניין זה.

6. במבוא נסכם בקצרה את הגישות המרכזיות, ובנספח נציע עיון מדוקדק יותר בלשונו של הרמב"ם.

הוסיף אפשרות אחרת "ההמון איננו יכול לשאת את היעדר הוודאות הגלום בדיון דיאלקטי, ובמיוחד אם זה נעדר מסקנה מוצקה וחד משמעית. ההמון זקוק לדוגמה שאינה ניתנת לערעור, והיא ניגודו של דיון פילוסופי זה" (להרחבה ראו בנספח למבוא זה, עמ' 23 - 30).

את הגישה האיזוטריית ניתן לחלק באופן כללי לשניים⁷: הגישה האיזוטריית הרכה והגישה האיזוטריית הרדיקלית, תוך כדי המצאותם של גוונים שונים באמצע. הגישה האיזוטריית הרכה מסכימה באופן עקרוני עם הגישה המסורתית של פירוש מדוקדק למה שהרמב"ם כתב. אמנם במקום בו גישה זו מוצאת סתירה ב'מורה', זו פרשנותה: הרמב"ם מציג לנו בכוונה תחילה שתי דעות סותרות. דעה אחת הרמב"ם כתב רק כדי לשבר את אוזנו של ההמון שאינו יכול להכיל דעות עמוקות. מכאן שהרמב"ם מקבל רק את הדעה השנייה שהיא הדעה האמיתית. לשיטה זו מניע הסתירה הוא הסתרה ולא דיון, שכן הרמב"ם רשם דעה מסויימת אך ורק על מנת להסתיר את הדעה האמיתית מההמון⁸. כיצד נדע איזו מבין שתי הדעות הסותרות יש לשייך ל'דעה האמיתית' ואיזו ל'דעה ההמונית'? התשובה פשוטה, הדעה ה'קיצונית' יותר היא הדעה האמיתית של הרמב"ם שכן אין שום אינטרס להסתיר דעה שמלכתחילה ראויה להמון. הגישה האיזוטריית הרדיקלית באופן בסיסי מפרשת את הסיבה השביעית כמו הגישה הרכה. אולם היא צועדת צעד נוסף וטוענת כי המדד החשוב על מנת להבין את הרמב"ם אלו הסתירות שהניח הרמב"ם ללומד. מעתה אין סיבה כלל לפנות לפרשנות מדוקדקת של מה שכותב הרמב"ם אלא יש למצוא ולתייג את כל הסתירות הנמצאות בספר וע"י כך נוכל להתקדם ולהבין את דעתו האמיתית של הרמב"ם. לפי שיטה זו, ספר מורה נבוכים הופך להיות ספר חידות, שמטרת הקורא היא לנסות לפצח את הסודות שהרמב"ם הטמין והחביא היטב.

כשלעצמי, אינני מרגיש צורך להתווכח עם הגישה האיזוטריית הרדיקלית. אינני רואה כיצד ניתן להתווכח עם גישה שלא מחוייבת כלל לטקסט, ולמען האמת, אילו הייתי חושב שגישה זו צודקת, לא הייתי רואה כל סיבה לפתוח וללמוד את מורה הנבוכים⁹.

7. מדובר כמובן בחלוקה שרירותית שלי לצורך הבהרת המתודה של חיבור זה.
8. לפי ההסבר של הגישה המסורתית לא ניתן להתחמק מסתירות במורה הנבוכים שכן הם הכרח של דיון פילוסופי עמוק ומורכב. לפי הגישה האיזוטריית אפילו אם דיון מסוים לא מצריך לדון בהנחות יסוד סותרות, הרמב"ם בוחר בכוונה תחילה להניח שתי דעות סותרות וזאת בשל העובדה כי מסקנה מסויימת של הדיון היא רדיקלית מדי ואיננו יודעים כיצד ההמון יגיב כאשר יבין שהרמב"ם הגיע למסקנה שהגיע. על כן יש להסתיר את אותה מסקנה רדיקלית.
9. כך גם מצאתי אצל הרב חיים נבון [נבון, תשע"ב], שיעור 2] "יתר על כן, בגישה האיזוטריית יש ליקוי בסיסי, שבעיניי הוא מכריע בהקשר זה. גישה זו מאפשרת לומר כל מה שרוצים על דעתו

אין לי עניין בספר חידות ותשבצים לעניינים העמוקים ביותר של אמונת האדם היהודי, גם כך מדובר בנושאים טעונים ומורכבים. בנוסף, כיוון שהקדמת הרמב"ם לספרו מכילה יסודות של מסתורין וחשאיות, בתוספת הפרשנות האיזוטרית לסתירות השאיפה לוודאות מתפוגגת¹⁰ ואנחנו נשארים במקום בו כמעט כל עמדה אפשרית. סביר להניח שלא מקריות בלבד מקשרת בין התפוצה הרווחת של הגישה הזו לימינו דווקא.

לעומתה, הגישה האיזוטרית הרכה היא גישה סבירה ואפשר לנהל איתה דיון לגופו של טקסט¹¹. על מנת למנוע אי בהירויות אני מצהיר כי אני תומך בגישה המסורתית, וחושב כי אין לחשוך ברמב"ם שהוא כותב דברים שאינו מתכוון אליהם. אני מוצא את הרמב"ם עקבי לחלוטין בכל הסוגיות הנידונות כאן, אינני היחיד שחושב כך¹², ואחת המטרות של חיבור זה לנסות לשכנע בצדקתי. במיוחד בימינו, נדמה לי כי מן הראוי לתת לרמב"ם את 'חזקת העקביות' כל עוד לא הוכח אחרת.

האמתית של הרמב"ם. אנחנו יכולים לומר שהרמב"ם האמין שהעולם עומד על שלושה צבים ירוקים, אלא שהסתיר מאתנו את דעתו האמתית. אם אין מאמינים למחבר שהוא כתב את דעתו האמתית, נפתח הפתח לפרשנות חופשית לחלוטין של דבריו. אי אפשר להתווכח עם מי שדוגל בפרשנות אוטורית: על כל הוכחה שתובא כנגדו, הוא יאמר שהיא רק מוכיחה איך היטיב הפילוסוף להסתיר את כוונתו האמתית".

10. הסיכוי להבין את דעת הרמב"ם 'האמתית' על פי השיטה האיזוטרית הרדיקלית שואף לאפס, ולו בשל העובדה כי הרמב"ם לא ציין את כמות הסתירות השביעיות הקיימות בספרו. ניתן בזהירות לומר כי החסם התחתון הוא סתירה אחת (מיעוט רבים שניים, אחת לחמישית ואחת לשביעית), והחסם העליון הוא מספר האפשרויות לסדר את הנושאים הקיימים בספר זה לצד זה (או כל מדד שרירותי אחר). אפילו אם היו מציינים בפנינו את כמות הסתירות היה קשה מאוד להביא להסכמה על המקומות המוסתרים, קל וחומר כשמדד זה לא קיים בכלל.

11. אפשר לומר כי הצד השווה בין הגישה המסורתית לבין הגישה האיזוטרית הרכה הוא המקום שהם נותנים לסיבה השביעית בדעת הרמב"ם. שתיהן אינן מייחסות לסיבה השביעית את החשיבות העצומה שרואה בה הגישה האיזוטרית הרדיקלית, הטוענת שזהו המדד החשוב על מנת לחשוף את סודו של הרמב"ם. ההבדל העיקרי בין הגישות, אם כן, הוא בטענה כי הרמב"ם כותב דברים רק על מנת לשבר את אוזן ההמון ושהוא עצמו לא חושב כך. הגישה המסורתית דוחה אמירה כזו.

12. ראו לדוג' לאלעזר שביד (שביד, תשכ"ח), וכך משתמע מכתביו של יוליוס יצחק גוטמן [ראו: גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, תשל"א] וכן (גוטמן, תשל"ט). זאת גם הטענה המסורתית הרווחת בבית המדרש שלנו [ראו לדוג' לרב בלס (בלס, תשס"ה)], ואם יורשה לי, אוסיף כי זוהי הסברה הפשוטה לפי השכל הישר.

על אף אמונתי בצדקת הגישה המסורתית, אני מבין כי קיימת גישה לגיטימית נוספת אשר טוענת לדעה שונה בדעת הרמב"ם. אשר על כן, אני מנסה להציע דרך להכריע בין שתי הגישות הנ"ל¹³. על מנת לעשות זאת אני מסתמך על המתודה הבאה:

במקום שבו ניתן להעמיד פרשנות סבירה מול סתירה, נעדיף לפרש מאשר לטעון לסתירה.

אני מזמין את מי שמסכים למתודה פשוטה זו להתמודד עם הטענות המובאות בספר זה, ולבחון האם הוא אכן מסכים כי הפרשנויות המובאות כאן הם בגדר 'פרשנות סבירה' או לא¹⁴. אני רואה עצמי כאדם ביקורתי אשר לא כל פרשנות היא בגדר 'סבירה' עבורו. את עצמי שכנעתי, האם גם את האחרים? ישפוט הקורא בעצמו.

---

13. למען האמת על אף ההכרזה כאן כי הרצון הוא לנהל דיון רק בין הגישה האיזוטרתית הרכה לבין הגישה המסורתית, בפועל נמצא עצמנו מציעים תשובות גם לשיטתה של הגישה האיזוטרתית הרדיקלית.

14. לדעתי, קיימת חשיבות גדולה בהנחות היסוד של הדיון לפני שניגשים לספר, עבור הנחות יסוד שונות, ייתקיימו מסקנות שונות. מחבר הספר שלפניכם הניח את חזקת העקביות טרם הלימוד והגיע למסקנות שהגיע.

נספח למבוא:

עיון בסיבה השביעית לרמב"ם

הקדמה

לעיל במבוא (ראו עמ' 19 והלאה), הבאנו שתי גישות, הגישה המסורתית והגישה האיזוטורית, כיצד יש להבין את הסיבה השביעית. אין ספק שהפירוש לסיבה השביעית הוא נקודה קריטית לכל העיון במורה נבוכים, ומן הראוי לערוך דיון מדוקדק בקריאה של כל גישה את הסיבה השביעית לרמב"ם. זו, אם כן, מטרתו של הנספח כאן.

לפני שנצלול לדיון עצמו נציין כי לדעת כולם ספר מורה הנבוכים לא נכתב להמון¹⁵, אין הרמב"ם הולך לפרט כל פרט ופרט בדיון¹⁶, וכן יסודות שונים מתגלים במקומות לא מסודרים בספר: "אל תדרוש ממני כאן אלא ראשי הפרקים. ואפילו התחלות אלה אינן מסודרות בספר זה ולא רצופות, אלא מבודדות ומעורבות בעניינים אחרים שברצוני להבהירם. שכן כוונתי שהאמיתות תופענה מבעד לראשי הפרקים ושוב תיסתרנה, כך שלא ננגד את המטרה האלוהית, שאי אפשר לנגדה, אשר הסתירה את האמיתות המיוחדות להשגת האל מפני המון האנשים, שנאמר סוד ה' ליראיו"¹⁷.

הנושא שעליו אנחנו דנים כאן הוא ביחסו של הרמב"ם לסתירות המונחות בספרו כדברי הרמב"ם עצמו¹⁸. נציע כאן דיון ואפשרות קריאה של הסיבה השביעית לפי כל גישה.

הגישה המסורתית

כמו שהבהרנו במבוא, גישה זו טוענת כי הסתירות במורה נבוכים קיימות בשל העובדה כי מדובר בדיון פילוסופי מורכב אשר בכל שלב יש הנחת יסוד מסוימת, כך שבאופן טבעי הדיון יתבסס על הנחות יסוד סותרות זו לזו¹⁹.

15. כמו שמציין הרמב"ם בפתיחה "אין מטרתו של ספר זה להסביר את כולם לציבור הרחב, ולא למתחילים בעיון, ולא ללמד את מי שעייין במדע התורה בלבד, דהיינו בהלכה; שכן מטרת הספר הזה כולו, וכל מה שמסוגו היא חוכמת התורה לאמיתה".

16. וז"ל: "אדם נבון לא ידרוש ממני, ולא יצפה, שבהזכיר עניין מסוים אשלים אותו, או שכאשר אתחיל לבאר משמעותו של משל מן המשלים אמצה את כל הנאמר באותו משל".

17. וכיוצא ב במקומות נוספים בפתיחה של הרמב"ם לספר.

18. לאחר הגדרת הסתירות השונות ומיפויים בספרים השונים קובע הרמב"ם [בסוף הפתיחה] "אולם אי ההתאמות המצויות בספר זה הן מחמת הסיבות החמישית והשביעית. דע זה והבינהו לאמיתו והתעמק בו מאוד כדי שלא יביכו אותך כמה מפרקי".

19. לעיל (עמ' 19) הבאנו את דעת הרב קאפח ולורברבוים בעניין המניעים לסתירות. ראו לדב שוורץ (שוורץ ד', תשס"ב, עמ' 15) שמביא מניע נוסף להסתרה של דעה באופן כללי בהגות של ימי הביניים (במובן מסוים מדובר בתוצאה של המניעים השונים), והיא הגנה על הפילוסוף

יאיר לורברבוים (לורברבוים, תש"ס) כתב מאמר שמסכם את הסיבה השביעית ודן בה באופן מדוקדק. טענתו היא כי ישנן שתי דרכים להבין את הסיבה השביעית. ההבדל בין הדרכים הוא בשאלה ממי צריך להסתיר את אותם עניינים עמוקים לפי גישת הרמב"ם. לורברבוים מביא שתי אפשרויות: א. מההמון. ב. מהאדם המשכיל. בלי קשר למושג ההסתרה²⁰ יש לחלק לדעתו בין ההסתרה של דברים מסויימים בדיון לבין הסתרת הסתירה עצמה. מטרת הסתירות היא לא לצורך הסתרה, אלא "הן נעוצות בטיבו ובמהותו של הדיון (שהוא כאמור דיאלקטי ביסודו) באותם עניינים עמוקים מאוד". המעיין בלשונו של הרמב"ם יראה כי אין הוא מגדיר דעה אחת בתור 'דעה אמיתית' ודעה שנייה בתור 'דעה המונית' (או כל שם אחר שעולה על הדעת), ועל כן אין סיבה שתחייב את הפירוש של הגישה האיזוטרית בלשונו של הרמב"ם. אציע אפשרות אחת של קריאה בתוספת מילות קישור שהוספתי [ניתן כמובן לחשוב על אפשרויות נוספות]:

אפשרות קריאה לגישה המסורתית	
פירוש	לשון הרמב"ם
אופן הצעת הסודות לקורא המשכיל הוא על ידי העלמת עניינים שונים וגילויים של אחרים.	הסיבה השביעית היא הכרח לדון בדברים עמוקים מאוד אשר יש להסתיר חלק מענייניהם ולגלות חלק.
[בנוסף, תוך כדי דיון באותם דברים עמוקים] ישנו צורך לנהל דיונים במקומות ובהקשרים שונים של חיבור פילוסופי מסוים על סמך הנחות שונות שהן לפעמים סותרות.	לפעמים יש הכרח, על סמך אמירה מסוימת, לדון בעניינים אלה בדרך של קביעת הנחה מוקדמת כלשהי, ובמקום אחר יש הכרח לדון בהם בדרך של קביעת הנחה מוקדמת סותרת לזו.
[אמנם לעומת הקורא המשכיל], ההמון איננו יכול לשאת את היעדר הוודאות הגלום בדיון דיאלקטי ובמיוחד אם זה נעדר מסקנה מוצקה וחד משמעית, ועל כן יש להסתיר את נקודת הסתירה בכל תחבולה שהיא.	ראוי שההמון לא ירגיש בשום אופן בנקודת הסתירה ביניהם. יש שהמחבר נוקט בכל תחבולה כדי להסתיר זאת.

"הסתירות המכוונות נועדו להסתיר מהקורא את דעותיו הרדיקליות של המחבר, ואף לאפשר לו 'פתח מילוט' לנוכח האשמות של כפירה".

20. לגופם של דברים נראה לענ"ד שיותר סביר לומר כי מדובר כאן באפשרות השנייה שהיא ההסתרה אפילו מהאדם החכם, משתי סיבות עיקריות: א. אלו הדרכים שמלמדים את החכם בדברים עמוקים ונסתרים "דע שגם חלק מעקרונות הדברים הטבעיים אי אפשר ללמדם בגלוי כפי שהם. שהרי יודע אתה את דבריהם ז"ל: ולא במעשה בראשית בשנים..." (פתיחה, עמ' 12). ב. המילה 'המון' מופיעה רק בסיפא של הסיבה השביעית ולא ברישא, ואם אכן כך, הרמב"ם מתייחס להמון ברישא של דבריו, עובר לדון במשהו אחר וחוזר לדון בהמון. אפשרות שכזו פחות תואמת את מבנה דבריו. זוהי נראית גם דעת לורברבוים, וזו האפשרות שבחרתי כשהצעתי את אפשרות הקריאה לגישה המסורתית.

בנוסף כדי לבסס את דעתו לורברבוים מדייק זאת מהמקור הערבי, שהמילה 'הכרח' על כל צורותיה מובאת בלשונו של הרמב"ם בתור 'צ'רורה' (שפרושה הכרח), ואילו במשפט האחרון שהוא בא לדבר על ההמון הוא משתמש במילים 'יבגי אכפא' (מובנו של המונח יבגי הוא ראוי). הרי שגם עצם השימוש במילים שונות מורה על כך שהרמב"ם ראה צורך לדון בדברים עמוקים בהנחות יסוד סותרות. ולאחר מכן כתב שראוי שההמון לא ירגיש בשום אופן בנקודת הסתירה הזאת. במילים אחרות, לאור החלוקה של הרמב"ם בין המונחים, ניתן גם להבין כי קיימת חלוקה בין ההתייחסות להמון להתייחסות לאדם המשכיל. מוסיף לורברבוים כי תרגומם של הרב קאפח ושוורץ רגיש להבדל במונחים, לעומת תרגומו של אבן תיבון²¹ "ושמא גם בשל כך נטו כמעט כל פרשני 'מורה הנבוכים' היהודים בימי הביניים (ובכללם אבן תיבון עצמו) ואולי בעקבותיהם גם הפרשנים המודרניים – לקריאה החברתית הפוליטית של הסיבה השביעית". לורברבוים מציין "למיטב ידיעתי אף אחד מפרשני 'מורה הנבוכים' לא הציג קריאה מדוקדקת של הקטע האמור – לא שטראוס²² או חוקר אחר ואף לא אחד מפרשני הקדמונים. הכל הניחו, וכדבר מובן מאליו, כי זה המובן ההולם של פסקה זו"²³.

נסיים את דעת לורברבוים עם במשפט האחרון שהוא כותב במאמר "אין מנוס אפוא מקריאה רגישה של כל סוגיה ב'מורה הנבוכים', על סטיותיה וסתירותיה, ללא כלי עזר

21. ז"ל של הרמב"ם בעניין הסיבה השביעית לפי תרגומו של אבן תיבון [מהדורת אבן שמואל, דגשים שלי]: "והסבה השביעית – צרך הדברים בענינים עמוקים מאד, יצרך להעלים קצת עניניהם ולגלות קצתם; ופעמים יבא הצרך, כפי אמירה אחת, להמשך הדברים בה כפי הנחת הקדמה אחת, ויבא הצרך במקום אחר להמשך הדברים בה לפי הקדמה סותרת לראשונה; וצריך שלא ירגישו ההמון בשום פנים במקום הסתירה ביניהם, ושיעשה המחבר תחבולה להעלים אותו בכל צד".

22. לאו שטראוס הוא מייסדה של הגישה האיזוטורית הרדיקלית בדורנו כפי שיובאר לקמן בהצגת הדעה האיזוטורית (עמ' 27).

23. מוסיף לורברבוים וטוען כי פרשנות זו מסתדרת עם הסתירה השישית. שכן המעיין בסיבה השישית יגלה לדעתו שאין הרבה הבדל בינה לבין הסיבה השביעית מלבד המודעות של המחבר לסתירות. הבנת הסיבה השביעית כמו הדעה האיזוטורית מעמידה בבעיה את הקורא שמוצא סתירה בספר מסוים, הכיצד ידע להבחין בין סתירה מודעת לסתירה רשלנית? אמנם אם מקבלים את הפרשנות הנוכחית של הסיבה השביעית, אפשר לומר כי הסתירות בסיבה השביעית יהיו קיימות דווקא בעניינים העמוקים יותר שחלקם יש צורך לגלות ולהסתיר חלקם. וכן "משום שסתירות במסגרת דיון בעל אופי דיאלקטי נושאות אופי שונה", ע"ש שמרחיב עוד בזה. לא מן הנמנע כמובן לומר כי הרמב"ם חשב היטב על הדברים שכתב במו"נ וידע לטעון כי הסתירות שקיימות בספרו הן אינן רשלניות אלא במודעות, ואשר לסופרים וספרים אחרים, זוהי לא בעיה שהוא צריך להידרש עליה.

טכניים המובאים אליה מבחוץ... דברי הרמב"ם בעניין הסיבה השביעית הם כאמור העוגן הטקסטואלי המרכזי להשקפתו של לאו שטראוס בדבר האזטריות של הפילוסופיה מטעמים תאולוגיים פוליטיים. למיטב ידיעתי זהו הקטע היחיד שבו פילוסוף כותב במפורש – לפי קריאתו של שטראוס כמובן – כי הוא שם במכוון סתירות בחיבורו כדי להסתיר השקפות מפני ההמון. לא ידוע לי על התבטאות דומה – ושטראוס אינו מביא כדוגמתה – בכתבי הוגים אחרים, לרבות אצל פילוסופים ערבים בני זמנו של הרמב"ם. בדחייתה של הקריאה הזו נשמטת אפוא הקרקע מתחת המקור הטקסטואלי המרכזי לפרדיגמה ההרמנויטית שהציע²⁴. כפי הטענה האחרונה

24. ז"ל של הרב חיים נבון [נבון, תשע"ב], שיעור 2] בהקשר הדברים המצוטטים למעלה: "אם נקבל את פירושו ואם לאו, לורברבוים הפנה זרקור אל נקודת תורפה חזקה בטיעון של ליאו שטראוס. שטראוס יישם את גישת 'הכתיבה האזטרית' בכתביהם של פילוסופים רבים (אגב, תלמידי שטראוס טוענים שגם את כתביו שלו יש לקרוא בדרך זו). אך במובן מסוים, כל התאוריה שלו נשענת על דברי הרמב"ם כאן, ב'סיבה השביעית', שהרי זה המקור המרכזי שבו הצהיר פילוסוף בגלוי שהוא נוקט בדרך ההסתרה והכתיבה האזטרית. במובן זה (ולא רק במובן זה), כל גישתו של שטראוס נשענת על כרעי תרנגולת. אם מבינים אחרת את הסיבה השביעית, מתערער הבסיס לכל גישת 'הכתיבה האזטרית'."

על הפיסקה שתיכתב עכשיו אני רוצה להודות לפרופ' יאיר לורברבוים שענה לי באדיבות רבה לשאלותיי והאיר את עיני להבחנה שאביא לקמן בדעתו. לאורך כל הנספח אני מציג את יאיר לורברבוים כאחד שדוגל בגישה המסורתית. אולם זה אינו מדויק ושמא נאמר אינו נכון. דבריו על הסיבה השביעית אכן מתאימים להפליא לגישה המסורתית, אך בסוף מאמרו הוא מציין "קו ברור מקשר בין דברי הרמב"ם ב'פתיחה' על אודות סגנונו ה'בלתי שיטתי' של 'מורה הנבוכים' ועל אודות מעמדם הפילוסופי של המשלים לבין דבריו ב'הקדמה' בעניין תכליתן של הסתירות המכוונות. כל אלה נעוצים באופן שבו הרמב"ם מאפיין את טיבה של ההכרה הפילוסופית ובדרכי הבעה והכתיבה הנגזרים ממנה. יש צדק מסוים בטענת שטראוס כי האזטריות של המשלים, שהרמב"ם מייחס לספרי הנביאים ולחז"ל, התחלפה ב'מורה הנבוכים' באזטריות המבוססת על סתירות. ואולם בניגוד לסברתו, אין בשתייהן – כמו גם בסגנון הכתיבה ה'מבולבל' והמערפל – רק אזטריות מרצון שטעמיה חברתיים פוליטיים. בכל אלה נטה המחקר בעקבות שטראוס להגזים בהדגשת ההעלמה מטעמים חברתיים פוליטיים והתעלם מדבריו המפורשים של הרמב"ם על זיקתם לטיב ההשגה של האמת הפילוסופית, ולאופן ההולם את מסירתה". הרי לנו שגם לורברבוים מודה כי ישנן סתירות במורה הנבוכים שנובעות מטעמים חברתיים פוליטיים. אמנם זוהי דעה מעט מוזרה. לאחר שהשקיע מאמר שלם כדי לדחות את ההבנה האזטרית של הסיבה השביעית, והראה כי אין לייחס לה מניע של הסתרה אלא מניע של דיון מורכב, הוא חוזר ומודה כי הרמב"ם סותר עצמו מטעמים חברתיים פוליטיים על ידי שהוא מודה בצדק מסוים לטענתו של שטראוס. אבל על איזו סתירה מדובר? ודאי שלא מדובר בחמישית שכן היא לא שייכת לאיזטריות המדוברת, וגם לא לשביעית כי אותה דחה לורברבוים עצמו. תמוה מאוד להעמיד ברמב"ם סתירות מטעמים איזוטריים בכוונה תחילה שהוא לא אמר, לאחר שהוא עצמו טרח וציין עברונו את כל הסתירות המבוארות בספרו [ראו לדוג' במאמר של אברהם נוריאל בעניין ההשגחה (נוריאל,

כתבו רבים, אצטט אחד מהם (לנגרמן י' צ', תשנ"ו): "כל טענה שהרמב"ם בכוונה הטעה את קוראיו, תוך דאגה שלא יפקחו עיניהם וישליכו מעל עצמם את כבלי הדת, היא עצמה השלכה של תופעה של הדורות שלנו על העבר – וכמה וכמה פעמים חזרנו על טעות בסיסית זו בכתבת ההיסטוריה! השקר הרשמי, השקר המופץ ביודעין על ידי גופים ומוסדות בכוונה תחילה להטעות, הוא אחד מנגעי התקופה שלנו. הוא אינו שייך לספרות הדתית של ימי הביניים, ואין לו שום אחיזה ושום מקום בשיחו של הרמב"ם".

הגישה האיזוטרית

הגישה האיזוטרית שייכת במקום שבו קיימת סתירה (אם היא רדיקלית, היא מחפשת אחר סתירות, שכן הן המנגנון האמיתי להבין את דעת הרמב"ם לאשורה לשיטתם), ואזי יש להסביר שהרמב"ם מציג לנו שתי דעות כאשר דעה אחת דחויה. כתיבת הדעה

תש"ם) שהוא טוען את טענת לורברבוים באופן מפורש, ואף מביא שגם ר' שמואל אבן תבון לא פתר סתירות רק בדבר הסיבה החמישית והשביעית. איני מצליח להבין מדוע כל כך קשה להאמין למה שהרמב"ם כותב בספרו ומה עשה הרמב"ם שזכה בנסיגנות להעמיס עליו סתירות בכל דרך שתבוא].

מיכה גודמן (גודמן, תש"ע, עמ' 251) טוען את הטענה הבאה על מאמרו של יאיר לורברבוים "במאמר חשוב על 'הסתירה מן הסוג השביעי' חשף יאיר לורברבוים תגלית משכנעת... במאמרו הראה לורברבוים, שאין זה תמיד המצב; ישנן סתירות במורה הנבוכים שלגביהם הרמב"ם הזדהה באופן מוחלט עם אחת מהדעות שהציג ושלל את השנייה, אולם ישנן סתירות שלגביהם הרמב"ם הזדהה לאורך הספר עם שתי טענות סותרות גם יחד. מורה הנבוכים הוא הזירה הפומבית שבה מנהל הרמב"ם את הדילמות הגדולות ביותר שלו. הוא לא בחר באחת מן העמדות שהציג אלא חי במתח שבין שתיהן". אינני מבין היכן הוא קרא פרשנות זו במאמר של לורברבוים. אם נדייק נאמר כי בשום מקום לורברבוים לא טוען כי הרמב"ם מחזיק בשתי טענות סותרות גם יחד בכוונה תחילה ובהזדהות עם שתיהן. המקום היחיד שקרוב להתפרש כדברים אלה, הוא מה שכותב לורברבוים (שם, תחילת אות ו') על אפשרות אחת לתכלית של אותו דיון דיאלקטי "תכלית אפשרית אחרת של הדיון הדיאלקטי עשויה להיות הצגה של פתרונות חלופיים המבוססים על הנחות סותרות – וללא הכרעה, לפחות לא מפורשת, ביניהם". נשים לב כי לורברבוים מדייק בדבריו כשהוא כותב את דבריו אלה על אותו דיון דיאלקטי שתכליתו היא לא הסתרה אלא דיון. לורברבוים מתאמץ להסביר זאת כמה פעמים במאמרו, וחבל שגודמן טעה בכך. על כל פנים אין ספק ש'טעות' זו עוזרת לגודמן לחזק את המתודה הכללית של ספרו, אולם נדמה כי כל הקורא את מאמרו של לורברבוים באופן ישר מבין כי לורברבוים דוחה את קריאתו של שטראוס (וממילא את של גודמן) ו'בדחייתה של הקריאה הזו נשמטת אפוא הקרקע מתחת המקור הטקסטואלי המרכזי לפרדיגמה ההרמנויטית שהציע".

הדחיה נועדה כדי לשבר את אוזנו של ההמון אשר אינו מסוגל להכיל את הדעה השנייה.

גישה זו מסתמכת כמובן על דברי הרמב"ם עצמו בכמה מקומות בפתיחתו אשר יכולים להתפרש לאיזוטריות מסויימת ולהסתרה של העניינים האלוהיים מההמון. אמנם כמו שציינו לעיל, לזה גם הגישה המסורתית מסכימה. ההבדל, אם כן, הוא בפרשנות שגישה זו נותנת לסיבה השביעית. נציע אפשרות אחת להבנת הסיבה השביעית בדעת הרמב"ם לפי גישה זו:

אפשרות קריאה לגישה האיזוטרית	
פירוש	לשון הרמב"ם
תוך כדי הצעת הסודות לקורא המשכיל ישנו צורך להסתיר דברים עמוקים מאוד מן ההמון.	הסיבה השביעית היא הכרח לדון בדברים עמוקים מאוד אשר יש להסתיר חלק מענייניהם ולגלות חלק.
אם כן, לפעמים יש הכרח להניח דעה אחת במקום אחד, ובמקום אחר להניח דעה הסותרת לזו.	לפעמים יש הכרח, על סמך אמירה מסוימת, לדון בעניינים אלה בדרך של קביעת הנחה מוקדמת כלשהי, ובמקום אחר יש הכרח לדון בהם בדרך של קביעת הנחה מוקדמת סותרת לזו.
יש להסתיר מההמון את הסתירה בדיון כזה בכל תחבולה שהיא.	ראוי שההמון לא ירגיש בשום אופן בנקודת הסתירה ביניהם. יש שהמחבר נוקט בכל תחבולה כדי להסתיר זאת.

לפי גישה זו פירוש הסיבה השביעית טומעת בחובה מנגנון הסתרה כפול: 1. הסתרת הדעה האמיתית על ידי הבעת דעה אחרת שסותרת (כאשר הדעה האמיתית תהיה בניגוד לדעת ההמון). 2. הסתרת עצם קיומה של הסתירה על ידי מנגנוני טשטוש וערפול²⁵. בעניין זה נכתבו מאמרים רבים כל כך עד שאפילו ביבליוגרפיה קשה להכין לנושא זה. בקצרה נאמר כי מקובל שליאן שטראוס הוא המייסד של גישה זו בדורנו (משנות ה-50 והלאה מהמאה הקודמת)²⁶, ולאחריו שלמה פינס. אולם כמו שמצויין

25. כך מסביר יאיר לורברבוים (שם) וע"ע במאמרו של אביעזר רביצקי (רביצקי א', תשמ"ו).
 26. לדוג': אפשר לעיין ב- (שטראוס, 1952). להרחבה, ראו לדוג' לדבריו של דב שוורץ (שוורץ ד', תשס"ב, עמ' 18 - 24) בעניין המוטיבציה של שטראוס, נצטט חלק מדבריו: "שטראוס הבחין בחריפות בין פילוסופיה 'אותנטית' לבין תאולוגיה. הוא סבר, כי האינטלקטואלים בימי הביניים המאוחרים ידעו שאי אפשר להיות פילוסוף אמתי עם קבלת סמכותה של ההתגלות; באותה מידה אי אפשר להיות מאמין בסמכות ההתגלות ולקבל את הנחותיה של הפילוסופיה כמות שהן. שטראוס טען, ובצדק רב, שהאינטלקטואלים של ימי הביניים לא הבחינו בין מדע 'פילוסופיה' כפי שמקובל בעולם המודרני. הוגים אלה חשו עצמם מחויבים לתפיסת הטבע המדעית, שהייתה אריסטוטלית ביסודה ובסמכותה, כשם שהיו מחויבים במקביל למסגרת הדתית... הכתיבה האיזוטרית מופיעה כאשר מתגלית סתירה בין האמת המדעית ליסודות

במאמרו של רביצקי (רביצקי א', תשמ"ו), כבר שלמה אבן תיבון (שחי עוד בזמנו של הרמב"ם ואף הספיק להתכתב איתו) היה הראשון שהשתמש במתודה של קריאה במורה נבוכים על מנת לגלות את סודו, וכך גם פרשנים נוספים במאה ה-13 וה-14 והלאה, ההמשך בשד"ל במאה ה-19, עד לזמננו. להרחבה רבה, מקורות נוספים ודיונים רבים ניתן לעיין במאמרים של רביצקי ולורברבוים (שם). ההבדלים בין הגישה הרכה לגישה הרדיקלית הם בדגש שנותנים לאותה סיבה שביעית בדבריו של הרמב"ם, הפרשנות לסיבה השביעית היא, כאמור, אותה פרשנות באופן עקרוני²⁷.

הבונים את ההתגלות או מתנים אותה. הכתיבה המצפינה נועדה אפוא לטשטש את הדיכוטומיה הזו, שהיא מנת חלקם של האינטלקטואלים והשליטים המשכילים, לנוכח המון אנשי הדת ומנהיגיהם ('רבנים' או תאולוגים)..."

27. יאיר לורברבוים (לורברבוים_א, תשס"ט) טוען שיש להבחין בין יחסו של הרמב"ם לספרות חז"ל לבין יחסו של הרמב"ם למקרא במורה נבוכים [טענה זו מתבססת על מאמר מוקדם יותר: (לורברבוים_ב, תשס"ט)]. לא זה המקום להתייחס לגוף טענתו (המוצגת באופן בהיר ובשילוב ראיות משכנעות) אלא נבחר את מה שנוגע לעניננו: "בנקודה זו מתבקשת הערה מתודולוגית על דרכם של הפרשנים הרדיקלים המודרנים. שטראוס, פינס וממשיכיהם לא הביאו ראיות טקסטואליות של ממש לטענתם בדבר הפער העמוק ב'מורה הנבוכים' בין הקנונים היהודיים לבין החכמות הפילוסופיות, טענה שיצאה כנגד מגמתו המוצהרת של החיבור. הם ביססו את דבריהם על ההנחה הפילוסופית הפוליטית ההרמנויטית כי הרמב"ם לא יכול היה לכתוב במפורש שהנביאים וחז"ל אינם פילוסופים. טענתם אינה ניתנת אפוא להוכחה חותכת, ובה בשעה אינה ניתנת להפרכה. אכן השאלה אם הרמב"ם האמין במה שהצהיר 'ב'מורה הנבוכים' – מראשיתו ולכל אורכו, ללא כל אמירה סותרת – כי דברי משה ויתר הנביאים מתאימים לפילוסופיה, ושתוכם הוא הפיזיקה והמטפיזיקה במיטבן, היא שאלת מפתח למובנו של החיבור, ברם ספק בעיניי אם ניתן להשיב עליה באורח מספק".

יהונתן קרני היסב את תשומת ליבי לכך שהרמב"ם טוען כי סתירות מחמת הסיבה השביעית קיימות רק בספרו, במדרשים ובהגדות, ואולי בספרי הנבואה. הסיבה שאמירה זו היתה צריכה תשומת לב מיוחדת היא העובדה ששוורץ במהדורתו הנפוצה כתב שאף בספרי הפילוסופים קיימת הסיבה השביעית (דגש שלי) "אך אי-ההתאמות אשר בספרי הפילוסופים, אנשי-האמת שביניהם, הן מחמת הסיבות החמישית והשביעית". לעומת זאת, במהדורה החדשה ביותר (בהוצאת 'דיעות ספרים', בלי ההערות, במסגרת פרויקט 'עם הספר', 2007-2009) שוורץ השמיט את המילה 'השביעית'. הנוסחה בלי הסיבה השביעית בספרי הפילוסופים מופיעה גם בתרגומם של אבן תיבון (בהוצאת אבן שמואל) והרב קאפח. אם כן, אנחנו מוצאים שקיימת הבחנה בין ספרי הפילוסופים לספרו של הרמב"ם. לורברבוים לא התייחס לכך במאמרו. אודה כי בעוניי איני מכיר מספיק את ספרי הפילוסופים על מנת לעמוד על הבחנה שכזו. ואולי יש להבחין בין פילוסוף המציג את עמדתו האישית לרמב"ם המנסה לבחון דעות שונות רבות, וצ"ע. ניתן לראות בזה ראייה לשיטת הגישה האיזוטריית, אך כאמור יכולות להיות הבחנות אחרות שאיננו יודעים לעמוד עליהן. בנוסף, הרמב"ם מדבר על ענינים עמוקים בעלי הנחות יסוד סותרות ולא על מסקנות המנוגדות תכלית הניגוד זו לזו. נראה כי אין מנוס משימוש במתודה שהבאנו וראו בסיכום של נספח זה.

לסיכום

בנספח הנ"ל ניסיתי להציג את הראיות ואפשרויות הקריאה הקיימות לכל גישה. כמו שהצהרתי במבוא אני תומך של הגישה המסורתית מהסיבות שנאמרו שם. נראה לענ"ד כי המעיין באפשרות הקריאה של כל גישה, ימצא כי הגישה המסורתית מכניסה פחות מילים לפיו של הרמב"ם. ועדיין, הכרעה סופית יכולה להינתן לדעתי רק לאחר שבודקים את המקומות השונים של הטענות לסתירות האם הטרימינולוגיה היחידה שאפשר לתת למקומות האלה היא סתירה או שמא ניתן להציע פרשנות סבירה אחרת²⁸. כאמור, זאת אחת המטרות המרכזיות של החיבור לפניכם, ובהמשך נדון במספר רב של טענות כאלה.

---

28. אזכיר כאן את המתודה שבחרנו ללכת במבוא "במקום שבו ניתן להעמיד פרשנות סבירה מול סתירה, נעדיף לפרש מלטעון לסתירה".